

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**ВСЕУКРАЇНСЬКА
НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ»**

15 листопада 2023 р.

Київ 2023

Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 15 листопада 2023 р. / під заг. ред. М.В.Трофименка. Київ: МДУ, 2023. – 185 с.

Редакційна колегія :

Голова	- М.В. Трофименко , ректор Маріупольського державного університету, кандидат політичних наук, професор.
Члени
редколегії:	- О.П. Рєєнт , член-кореспондент НАН України, д.і.н., професор, заступник директора Інституту історії України НАН України.
- Ю.В. Константинова , к.і.н., доцент, в. о. декана історичного факультету.
- С.В. Новікова , к.і.н., доцент, заступник декана історичного факультету
- В.М. Романцов д.і.н., професор (відповідальний редактор)
- С.С. Арабаджи , к.і.н., доцент
- В.С. Волониць , к.і.н., доцент
- В.О. Забавін , к.і.н., доцент
- В.М. Коробка , к.і.н., доцент
- Ю.В. Коробка , к.і.н., доцент
- Н.І. Романцова , д.і.н, доцент
- Н.Ф. Шипік , к.і.н., доцент

У збірнику представлено наукові матеріали, що включені до програми Всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна у світовому історичному просторі». В ньому висвітлюються різні аспекти української історії як складової всесвітньої історії, історичного краєзнавства, історичної регіоналістики, культури, актуальні проблеми міжнародних відносин, методики викладання історії в школі.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, магістрантів і всіх тих, хто цікавиться питаннями історії, культури, зовнішньої політики України, історичного краєзнавства, а також міжнародними відносинами нашого часу.

The abstracts presents the scientific articles included in the proceedings of the All-Ukrainian research conference «Ukraine in world historical space». It highlights various aspects of the history of Ukraine as a part of the global history, historical regional studies, historical regionalism, culture, as well as acute problems of international relations and foreign policy of Ukraine, methods of teaching history in school.

The abstracts are meant for students, scientists, instructors and those seeking their masters' and scientific degrees as well as for those who really care for the contemporary Ukraine's history, culture, foreign policy, foreign affairs and country studies.

IV. СЕКЦІЯ

«УКРАЇНСЬКЕ ПРИАЗОВ'Я: ВІД ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ»

ДЖЕРЕЛЬНА ЦІННІСТЬ КОНСУЛЬСЬКИХ ЗВІТІВ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ МАРІУПОЛЯ

Арабаджи С.С.

Місто Маріуполь відігравало важливу роль у розвитку зовнішньої торгівлі азовського регіону з країнами Європи у XIX – на початку XX ст. Через морський порт міста вивозилися стратегічно важливі продукти та товари, в першу чергу, пшениця та інші зернові, насіння льону, вугілля тощо, на які був високий попит на європейських ринках. Велика Британія, наряду з іншими країнами, такими як Австрія (пізніше Австро-Угорська імперія), Королівство Сардинія (пізніше Королівство Італія) та інші, розглядала Маріуполь як важливий транспортний вузол, особливо після відкриття залізниці в 1882 р. та нового порту в 1889 р. Невдовзі після відкриття порту стало зрозуміло, що попит на вантажообіг значно перевищував заплановані норми в 20 млн. пудів на рік [10]. У 1896 р. запланована норма була перевищена вдвічі, що свідчить про високу затребуваність товарів цього регіону.

У цей же 1896 р. в Маріуполі засновується віце-консульство Великої Британії, яке відносилось до консульського округу Таганрогу. На посаду віце-консула був призначений Вільям Шеррінгтон Вальтон (Walton). До призначення В. Вальтона віце-консулом, з 1858 по 1876 роки британські піддані у Маріуполі були під захистом представників консульства у Бердянську, а з 1876 р. захистом прав займалися дипломатичні представники консульства у Таганрозі [9, с. 48]. Крім захисту інтересів підданих Великої Британії, віце-консул інформував її Величність та Міністерство закордонних справ про торгівлю, фінанси та різні питання розвитку та ситуації в місті, які на його думку були важливими та заслуговували на увагу представників влади.

Дослідженням діяльності консульських установ на берегах Азовського та Чорного морів займаються В. Константинова та І. Лиман [2], Л. Вовчук [1], І. Пономарьова [12] тощо. Бердянські дослідники розглянули італійське судноплавство за матеріалами британських консульських звітів, які сприймали італійців як одних зі своїх головних конкурентів у регіоні. В рамках цього дослідження автори опублікували частину статистичних відомостей експорту товарів через Маріупольський порт, що були опубліковані у консульських звітах [2]. Наразі поза увагою дослідників залишається аналіз змістовної частини звітів консулів та їх інформаційна цінність для дослідження історії міста Маріуполя.

Мета даної розвідки – охарактеризувати джерельну цінність консульських звітів Британської імперії в дослідженні історії Маріуполя та зовнішньої торгівлі міста на прикладі звітів з 1858 по 1865 роки.

Інформація про включення Маріуполя до мережі консульських установ Великої Британії наявна у «Accounts and Papers. 1857-1858». В джерелі зазначено, що передбачений консульський представник мав бути у ранзі клерка, на 1858-1859 рр. розмір оплати праці складав 150 фунтів стерлінгів [4]. Цього ж року з'явився перший звіт про розвиток торгівлі в Маріуполі у 1858 р. Його автором був Роберт Вільям Камбербетч (Cumberbatch), який перебував на посаді британського консула в Бердянську. Згідно звіту, Маріупольський порт відносився до порту третього класу, через який здійснювалась виключно експортна торгівля. Консул характеризував порт як незручний через неможливість кораблів підійти безпосередньо до берега для завантаження. Кораблям доводилося ставати на якір за три милі до берега в очікуванні завантаження товарів. Для доставки вантажу на борт використовувалися різні вітрильники з малою осадкою. У звіті консул розрізняє ці види

вантажного транспорту за розміром і використовує терміни “small lighters” та “large lighters or small vessels”, на жаль, відсутність детальної інформації про їх розміри не дає можливість точно ідентифікувати їх назви та співвіднести з назвами, якими користуються в українській науці. До 1858 р. для завантаження товарів “small lighters” не використовувалися, оскільки більші вітрильники заходили у гирло річки Кальміусу, вантажились і після цього доставляли вантаж безпосередньо на кораблі. В 1858 р. це вже було неможливо через те, що гирло річки було майже заблокованим [3, р. 43].

Згідно статистиці, що наведена консулом, у 1858 р. до міста прибуло 127 кораблів, з них 15 були під британським та іонійськими прапорами (Сполучені штати Іонійських островів – держава під протекторатом Великої Британії, з 1864 р. у складі Грецького Королівства). До 1864 р. консули обов’язково підкреслювали кількість суден з іонійських островів), 112 належали представникам інших країн. Кінцевий пункт призначення кораблів консул не вказав, оскільки більшість з них отримувала замовлення в Константинополі і він не мав достовірних відомостей щодо їх кінцевих власників (в місті розміщувалось багато представниць різних іноземних торгових компаній). В порівнянні з 1857 р. кількість кораблів зросла на 30 одиниць, але не перевищила показники 1856 р., коли маріупольський порт прийняв 193 кораблі.

В 1861 р. в Маріуполь прибуло 13 кораблів, які відплили з вантажем до Великої Британії та один пароплав, що прибув із устаткуванням до Маріуполя і продовжив шлях до Таганрогу [5, р. 234]. Загальна кількість кораблів дорівнювалась 215. Першість за чисельністю суден утримувало Королівство Сардинія, другу сходинку – Австрійська імперія, наприклад, в 1861 р. до маріупольського порту зайшло 122 кораблі під сардинським прапором та 31 під австрійським відповідно.

Навігація в маріупольському порту закривалась зазвичай в листопаді, а відкривалася, в залежності від погодних умов, у березні-квітні. Через те, що гирло Кальміусу не розчищалось, експортні товари продовжували двічі перевантажувати, поки вони потрапляли на кораблі. На думку консула, це збільшувало витрати купців до 2 відсотків. Консульські представники часто підкреслювали ці незручності порту і пропонували використовувати шлюзи або землечерпальні машини для розчищення гирла річки [5, р. 234]. Також виникали труднощі, пов’язані з відсутністю місця для вивантаження баласту. Станом на 1865 р. правила порту вимагали доставляти весь баласт на берег замість скидання у воду, але жодної допомоги в організації його вивантаження не надавалось. Таким чином, екіпаж кораблів витрачав додатковий час на виконання цієї вимоги, а за умов поганої погоди кораблі затримувались для завершення цього завдання [8, р. 58].

Основними експортними товарами наприкінці 50-х років були пшениця, насіння льону, ячмінь, набагато менше в порівнянні з вищеназваними товарами експортували вівса та червоної ікри. В 1865 р. перелік експортних позицій збільшується. Як і в попередні роки перше місце серед експорту займала пшениця, друге та третє – насіння льону та насіння ріпаку (майже в однаковій кількості), четверте – овес. В цьому році серед експортних товарів з’явився шовк, який експортували в коконах [8, р. 59].

В 1862 р. в Маріуполі та околицях була посуха, багато посівів загинуло, що негативно вплинуло на кількість та якість врожаю зернових культур. Це відповідно призвело до зниження об’ємів експортної торгівлі через маріупольський порт та підвищення цін на зерно в наступному 1863 р. [6, р. 271]. Не дивлячись на значне зниження кількості кораблів, що прибули до Маріуполя за товарами, з 179 у 1862 р. до 106 в 1863 р., кількість британських суден залишилась незмінною (див. таблицю 1). Ця динаміка зберігалась до 1864 р. На думку консула Вільяма Георга Вагстафа (Wagstaff), ця тенденція мала б продовжуватися, оскільки торгові дома, що здійснювали торгові операції з британцями вважали, що вести бізнес у Маріуполі вигідніше, ніж у Таганрозі чи Бердянську [7, р. 19]. Як видно з Таблиці 1. кількість британських кораблів зменшилась у 1865 р., але консул підкреслював, що необхідно збільшити їх чисельність. На позитивні прогнози щодо росту

британської торгівлі через маріупольський порт та безпосередній розвиток порту впливало очікування, що з 1 січня 1866 р. в Маріуполі почне діяти митниця другого класу, що передбачає дозвіл на ввезення імпортованих товарів із закордону [8, р. 59].

Крім питань торгівлі, консули звертали увагу на склад населення територій, за які вони відповідали. Згідно відомостей, наведеними Р. В. Камбербетчем, в 1861 р. в Маріуполі проживало приблизно 3000 осіб, більшість з яких займалися сільським господарством та зовнішньою торгівлею. На думку консула, в місті жодного мануфактурного виробництва не існувало [5, р. 235]. В 1864 р. консул В. Г. Вагстаф вказав у своєму звіті, що згідно офіційних даних, в Маріуполі проживало 6500 осіб, які були греками за походженням і були переселені в 1779 р. з Криму. Відповідно до його відомостей, в місті існувала макаронна фабрика та виробництво печива, 3 цегляні та 2 вапняні заводи, 13 рибних господарств та 11 млинів. Грецьке населення переважно займалося сільським господарством та обробляло великі земельні площі. Разом з німецьким населенням навколишніх селищ вони були основними виробниками експортних товарів, які доставлялись до міста [7, р. 21]. Наведені відомості яскраво демонструють велику різницю в кількості вказаного населення міста та невідповідність даних щодо розвитку промисловості. Статистика Р. В. Камбербетча не відповідає дійсності, оскільки у другій половині XIX ст. мешканців Маріуполя було більше ніж 3000 осіб [10].

1865 р. відзначився навалою ховрахів та небезпечними для людини чорними отруйними павуками, що було зафіксовано у консульському звіті. Важливо підкреслити, що британські консули описуючи проблеми, пов'язані з погодними умовами та врожаєм, окремо зазначали етнічну приналежність населення, які з ними стикалися. Так, у звітах вказується, що в Маріуполі проживали греки, навколо існували німецькі колонії, неподалік проживали козаки, територію яких у звітах маркують як козацька територія “Cossack territory” та козацький край “Cossack country” [8, р. 57]. Неподалік Бердянська також мешкало болгарське населення.

Консул В. Г. Вагстаф підкреслював, що селяни надавали перевагу доставці зернових та інших товарів до Маріуполя, оскільки вони були впевнені, що будуть мати зворотній вантаж. Ринкові ціни в Маріуполі на зернові культури були нижчими ніж у Бердянську чи Таганрозі. Різниця коливалась від 50 копійок до 1 рубля за чверть зерна [7, р. 20]. Така різниця в ціні та перевага, яку надавали селяни Маріуполю при поставці своїх товарів, призвела до появи агентів, які представляли інтереси Бердянських та Таганрозьких купців і купували для них зерно, щоб пізніше перепродати його в портах відповідних міст.

Станом на 1865 р. Маріуполь став одним з найважливіших центрів зберігання виловленої риби не тільки в самому місті, а й в інших містах та селищах на узбережжі Азовського моря. Далі з Маріуполя риба транспортувалася вглиб країни. З розвитком рибного промислу виросли і об'єми берегової торгівлі.

Таблиця 1. Динаміка експортної торгівлі через порт м. Маріуполя з 1862 по 1865 рр. за даними британських консульських звітів [6; 7; 8]

Рік	Британські		Іноземні		Загальні показники		Загальна вартість експорту в британських фунтах
	Кількість кораблів	Загальний тоннаж	Кількість кораблів	Загальний тоннаж	Загальна кількість кораблів	Загальний тоннаж	
1862	12	3 304	167	49 307	179	52 611	511 336
1863	12	3 388	94	26 707	106	30 095	321 328
1864	14	3 852	173	47 704	187	51 556	535 594
1865	11	3 144	161	48 550	172	51 694	497 287

Таким чином, можна зробити висновок, що консульські звіти мають високу джерельну цінність для дослідження історії міста Маріуполя та зовнішньої торгівлі, оскільки окрім своїх безпосередніх обов'язків інформувати про стан експорту та надавати детальну інформацію щодо кількості кораблів, їх тоннажу, обмінного курсу, вартості експортних товарів тощо, консули надавали інформацію про різні аспекти життя населення міста та навколишніх територій. Вони уважно стежили за розвитком сільського господарства, рівнем врожайності, погодними умовами та надавали інформацію щодо шкідників, оскільки все це впливало на якість зернових, що були основним експортним товаром, а також на формування цін на них. Завдяки їх спостереженням можна з'ясувати основні виклики, з якими стикалося населення Маріуполя та регіону. Консули звертали увагу на етнічний склад населення, питання берегової торгівлі та переваги доставки товарів у Маріуполь, внутрішню конкуренцію серед купців, а також розвиток виробництва у місті тощо. Описані труднощі з завантаження товарів дають змогу краще прослідкувати зміни в розвитку порту та виклики, з якими стикалися капітани суден. Статистичні таблиці з розподілом кораблів за країнами їх представництва дозволяють прослідкувати існуючі торгові зв'язки з європейськими країнами та їх динаміку з плином часу. Отже, консульські звіти є цінним джерелом, аналіз яких допоможе детальніше відтворити історію міста.

Література

1. Вовчук Л. Практика консульських установ у південному регіоні (друга половина XIX – початок XX ст.). Краєзнавство, Вип. 3-4. 2009, с. 234-240.
2. Константинова В., Лиман І., Ігнатова А. European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping = Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. Бердянськ: ФОП Ткачук О. В., 2016. 184 с. Текст англ., укр.
3. Abstract of Reports of the Trade, &c., of Various Countries and Places for the Year 1858: Received by the Board of Trade (Through the Foreign Office) from Her Majesty's Consuls. №8. 1861. London: Harrison and Sons.
4. Accounts and papers: 1857-1858. Volume XXXVI. 162-V. Colonial, Consular, and other Foreign Services, H.M. Stationery Office. 1858.
5. Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls between January 1st and June 30th, 1862. London: Harrison and Sons. 1862.
6. Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls between July 1st, 1862, and June 30th, 1863. London: Harrison and Sons. 1863.
7. Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, 1864. London: Harrison and Sons. 1865.
8. Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1866. London: Harrison and Sons. 1866.
9. Lyman I, Konstantinova V. British Consulates in Port Cities of the Northern Black Sea and Azov Region of the Second Half of the 19th – early 20th centuries. Східноєвропейський Історичний Вісник. Vol. 12. 2019, p. 44–53.
10. Novikova S., Mariupol. Port workers and port unions, in Black Sea Port-cities, 1780s-1910s Available at: <https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/2-3-5/> (дата звернення: 20.10.2023).
11. Ponomaryova I., Mariupol. Demography & statistical data on population in Black Sea Port-cities, 1780s-1910s. Available at: <https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/5-1/> (дата звернення: 20.10.2023).
12. Ponomaryova I., Mariupol. Foreign Consuls, in Black Sea Port-cities, 1780s-1910s. Available at: <https://cities.blacksea.gr/en/mariupol/1-8/> (дата звернення: 20.10.2023).

The conference paper was written within the project “Becoming Greek South of Ukraine, 1774-2021: The History of Ukraine through its Greek Minority Between Local and Transnational Contexts (UAGREEKS)”, project number 1233124, has received funding through the MSCA4Ukraine project, which is funded by the European Union.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІНФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ПОГОСПОДАРСЬКИХ КНИГ СІЛЬСЬКИХ РАД У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Волоніць В.С., Шипік Н.Ф.

Необхідною умовою для об'єктивної реконструкції соціальної історії є залучення широкого інформаційного багажу документальних комплексів минулого. Унікальним джерелом у вивченні сільського мікросоціуму, що дозволяє реалізувати соціально орієнтований вимір історії, є погосподарські книги сільських рад. Вони мають виключне значення для дослідження соціально-демографічних процесів, національної ідентичності і майнового стану сільської родини. Значна частина документів погосподарського обліку сільських рад України 1930-х років була втрачена. Натомість вони зберіглися за повоєнний період, що уможливило джерелознавчий аналіз формуляру погосподарських книг другої половини 40-х рр. Виявлення і вивчення цього виду документу набуває особливого значення в часи нищівної широкомасштабної російської агресії проти України. Оскільки ці документи не мають централізованого зберігання, то і масштаби їх втрат є значними. Тому є потреба у розробці алгоритму дослідження, електронній архівації документів, що зберігаються у документальному фонді місцевих органів влади.

Погосподарські книги державних зобов'язань (далі - погосподарські книги) були частиною системи документального обліку населення за місцем проживання. Це офіційні документи сільських Рад, що мали вестися в суворій відповідності з інструкціями Центрального управління народно-господарського обліку Держплану Союзу РСР. Вони виконували функції адміністративного та податкового обліку сільського населення з 1930 -х років. Інформація уміщена в цих документах уможливило реконструкцію статевовікового складу сільської сім'ї, фіксує всі демографічні та господарські трансформації селянського подвір'я. Ці облікові документи були впровадженні Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 26 січня 1934 року за № 185 «Про первинний облік у сільських Радах» й існували впродовж усього радянського періоду [4, с.123]. Відповідно до пункту № 3 цієї постанови встановлено «погосподарську книгу обліку виконання державних зобов'язань ввести не пізніше 1 липня 1934 року» з цікавою і важливо приміткою «в Українській РСР книга обліку виконання державних зобов'язань може бути введена з 1 квітня 1934 року».

Пункт 6 цієї постанови покладав відповідальність за їх збереження, за своєчасність і правильність записів персонально на секретаря сільської ради. Усі облікові документи сільських рад повинні зберігатися нарівні з грошовими документами та цінними паперами. На титульному аркуші одиниці обліку архівного документу зазначено «зберігати – постійно». У разі порушення цього правила секретар міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

Саме секретарі сільських рад персонально відповідали за достовірність інформації, оскільки вона використовувалася податковими органами для нарахування сільськогосподарського податку (пункт 7 постанови). Записи вносилися на основі суцільного обходу дворів, опитування власників і перерахунку поголів'я худоби або вимірювання в натуральній формі врожаю городніх культур. Контроль за веденням обліку здійснювався органами народногосподарського обліку через районних інспекторів, вони ж проводили контрольні обходи дворів. До 1957 року погосподарські книги виконували виключно